

ІВАН ФРАНКО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

УДК 81'38

Світлана Єрмоленко

МАЄСТАТ ФРАНКОВОГО СЛОВА

Стаття присвячена аналізу поетичної мови І.Франка. Простежено шлях формування символічного значення слів із узагальненою абстрактною семантикою, наповнення висловів громадянського звучання філософським змістом, поєднання конкретно-чуттєвих образів української мови із логічно-поняттєвими структурами, що забезпечує інтелектуально-емоційну глибину Франкової поезії.

Ключові слова: поетична мова Франка, символи громадянської поезії, конкретно-чуттєва семантика словесних образів, антитеза, філософське мислення поета, поетична трансформація книжної лексики і фразеології.

The article is devoted to the analysis of I. Franko's poetry language. The path of formation of the symbolic meaning of the words with generalized abstract semantics, the filling of the expressions of civic sound with the philosophical content, the combination of specific sensory images of the Ukrainian language with logical and conceptual structures, which provides the intellectual and emotional depth of Franko's poetry, is traced.

Keywords: poetic language of Frank, symbols of civil poetry, concrete-sensual semantics of verbal images, antithesis, philosophical thinking of the poet, poetic transformation of book vocabulary and phraseology.

Чим виміряти значення мовотворчості Івана Франка в історії української мови, літератури, загалом культури? Адже різнобічна діяльність Франка – філософа, письменника, історика, економіста, соціолога, видатного діяча української

культури кінця XIX – початку XX ст., а найширше – гуманіста, людинознавця – це спадщина, яка не втрачає і не втратить актуальності, поки існуватиме людина й пізнавальна функція її мови. Насамперед мовознавці фіксують багатство словника письменника, у якому віддзеркалено часові, соціально-культурні зрізи української мови, особливості авторського слововживання, мотивованого світоглядом письменника, порушенням болочих суспільних проблем, глибоким осмисленням вічних тем життя людства.

Огром творчості Франка годі досягнути одному поколінню, точніше, кожне покоління знаходитиме в творах генія свої теми, ідеї й по-своєму буде їх інтерпретувати. Про це так образно висловлювався Франко у зв'язку з роковинами Шевченка: «Твори великих мислителів, а особливо великих поетів, таких, що вміли бачити та відчуті всі потреби, всі болі й радощі свого часу й яким було дано висловити все те, що ворушило їх серце, мають те до себе, що їх мова [...] промовляє просто та ясно до серця тисяч та мільйонів людей не лише тих, що живуть разом з ним, але й потомних. Слова таких поетів, здається, втрачають свою безтілесність та минуність, надихані великим огнем їх душі, вони робляться немов розтопленим металом, виливаються в нові форми, нові цінності, збагачують нашу душу новими образами, збагачують наше власне чуття, розширюють наше духовне Я...» [Франко 1981, 31: 443-444].

Звернімося до поетичних текстів Івана Франка, щоб підтвердити думку про непроминуність тих авторових лексичних знахідок, поетичних фразем-дефініцій, які поповнили скарбницю мовно-естетичних знаків української культури. Багатьом читачам відомий вислів, рядок однойменної Франкової поезії: *Якби ти знав, як много важить слово*. Ці слова належать до крилатих висловів української мови. Ширший контекст уживання афоризму стосується не лише конкретної ситуації спілкування людей – він має філософський зміст, пов'язаний із силою впливу людського слова, із роллю мови в житті народу, з усвідомленням мови як чинника цілісності, єдності етносу. Пор.:

*Якби ти знав, як много важить слово,
Одне сердечне, теплеє слівце!
Глибокі рани серця як чудово
Вигоює – якби ти знав оце!*

*Ти, певно б, поуз болю і розпуки,
Заціпивши уста, безмовно не минав,
Ти сіяв би слова потіхи і принуки,
Мов теплий дощ на спрагли ниви й луки, –
Якби ти знав!*

Таких афористичних висловів про значення слова, мови в житті людини, нації маємо в літературній скарбниці чимало, але перед Франковими думками щоразу опиняємось ніби вперше. Мабуть, його «огонь в одежі слова» здатен, як і всі геніальні твори, по-новому висвітлювати те вічне, що тримає людей на цьому світі. Насамперед звертаємо увагу на роздум поета про особистісний зміст слова-спілкування. Справді, багато важить для людини *одне сердечне, теплеє слівце* й водночас – *які глибокі чинить рани* *Одне сердите, згірднеє слівце*. Поетичні рядки – ніби ілюстрація до таких загальноновживаних метафор: *слово лікує*, але *слово ранить і вбиває*. На тлі цих усталених, «стертих» метафор авторські порівняння дають змогу відчувати конкретно-чуттєву семантику слова:

*Ти сіяв би слова потіхи і принуки,
Мов теплий дощ на спрагли ниви й луки...*

Сучасним читачам маємо пояснити, що поет уживав слово *принук* в значенні ‘запрошення до розмови’. Людина чекає душевного, сердечного спілкування, співчуття, її ранить, коли повз біль хтось проходить, *безмовно* минає, коли людина не чує слів *потіхи*, коли вона натрапляє на *жах людського безголов’я*. Показова частота вживання слова *біль* (349) у поетичних текстах Франка [Лексика 1990: 18]. Пор. вербалізацію характерного мотиву болю в таких поетових рядках: *Не покидай мене, пекучий болю, Не дай заснуть в постелі безучастя*.

З болю, співчуття до людських страждань народжуються антонімічні авторські образи слова. В тому самому семантичному полі фіксуємо, з одного боку, вислови, що асоціюються з дією слова, – *рани серця вигоює; співчуття; любов*, з другого – *чисті душі кривить і поганить; море сліз; гіркість сліз; горе криється у масках байдужості і тьми*.

Як лейтмотив звучать у всіх чотирьох строфах поетичного твору повтори *Якби ти знав*. Вони мають неоднакове інтонаційне оформлення: це і початковий «стимул» комунікативного розгортання трьох строф, і завершальний, висновковий вигук, у якому відчувається глибокий жаль або й докір. Четверта строфа підхоплює цей висловлений жаль:

Якби ти знав!

Та се знання предавне

Відчути треба, серцем зрозуміть.

Що темне для ума, для серця ясне й явне...

І іншим би тобі вказався світ.

Ти б серцем ріс.

У Франкових словах прочитуємо філософію серця Григорія Сковороди, якою має наповнюватися мудре і *ясне для серця* спілкування людей.

Афористичності поетичного рядка сприяють антонімічні відношення слів: *Що темне для ума, для серця ясне й явне...*

Філософський зміст початкового афоризму *Якби ти знав, як много важить слово* пов'язуємо з широким суспільним контекстом, вербалізованим у Шевченковому *Ну що б, здавалося, слова...*

Показово, що сприймання слова як символу мови, неоціненого скарбу народу висновується із геніальних поетичних рядків про значення особистісного спілкування людей. Адже спілкування людини з людиною починається зі Слова. Не випадково ця лексема – одна з найчастотніших у поетичних творах Івана Франка: серед 35 тисяч слів зафіксовано 1560 випадків уживання іменника *слово* [Лексика 1990: 222].

Якщо вислів І. Франка «Якби ти знав, як много важить слово...» поповнив словник крилатих висловів української літературної мови, то поетичні знахідки автора із поеми «Мойсей» на зразок *я немова* (пор.: «я не можу говорити»; «у мене немає слів для виявлення своїх думок, почуттів»), *маєстат слова*, тобто «велич, величчя слова», не актуалізовані в колективній свідомості освічених українців. Тим часом вони належать до знакових висловів, що формують лексико-семантичне поле «мова (слово)» в українській поетичній картині світу.

Ослаблений пророк Мойсей, якого зневіра народу перетворила на *немову*, на людину без слів, німу, так звертається до всесильного, *всезнавчого* Єгови:

*Сорок літ я трудився, навчав,
Весь заглиблений в тобі,
Щоб з рабів тих зробити народ
По твоїй уподобі...*

*О Єгово, я слізно моливсь:
Я слабкий, я немова!
Кому іншому дай сей страшний
Маєстат свого слова.*

Кпини й загроза побиття камінням змусили Пророка усамітнитися, піти в гори й там шукати відповіді, чому не хоче йти його кочовий народ у землю обітовану, чому для нього миліше єгипетське рабство. У читачів і минулого й сучасного століття не викликає сумніву філософський зміст поеми, зокрема Франкова проєкція цього змісту на долю українського народу. Адже вступ до поеми «Мойсей», виразні риторичні питання-інкєктиви звернені до українців: *Народе мій, замучений, розбитий, / Мов паралітик той на роздорозжжу...* У монологах Пророка нуртує глибока думка про історичний шлях українського народу і про роль пророчого слова поета, яке має з рабів зробити народ. Очевидно, в історії української мовної самосвідомості, як вона оприявлена в літературній традиції, семантично зближуються слова *раб*, *німий*, *немова*. Згадаймо Шевченкову зболену оцінку *німій, подлії раби*. До речі, епітет *німий* належить до частотних означень не тільки в Шевченковій, а й у поетичній мові І. Франка, пор. приклади із поеми «Панські жарти»: *закута Народна мисль мовчить німа; А серед тої колотнечі Мужик стояв, зігнувши плечі, Німий, сліпий, а всім грізний; Все село Якесь німе, понуре стало*. Поняття «немовної нації» безпосередньо пов'язане з поняттям «раби». Цей зв'язок простежуємо в усій українській літературі, а в поемі Франка «Мойсей» так звучить ословлена мета: *Щоб з рабів тих зробити народ*. Цьому має слугувати пророче слово Поета.

Чи може бути страшною велич слова? В оксиморонній синтагмі *страшний маєстат слова* об'єднані такі поняття: 'пророцтво', 'надзвичайна велич слова', 'сила слова'. Семантика слова *пророцтво* має в своїй структурі компонент «страх», що перетворює людину в *немову*, в *німу людину*. Саме таку драматичну ситуацію передано в словах Мойсея, звернених до Єгови. Проте стосовно до мовотворчості Івана Франка назва *Маєстат Франкового слова* актуалізує семантичні складники 'надзвичайна велич слова', 'сила слова'.

Франко-філософ, Франко-лірик, Франко-громадянський поет започаткував в українській літературній мові ХІХ – початку ХХ ст. використання лексики з конкретно-предметною семантикою для увиразнення змісту абстрактних суспільних понять, для надання їм значення індивідуальних образів – символів доби. З його творами увійшов у поетичний словник української мови вислів *важкий молот каменярський*, який Франко ніби протиставляє тонкому різцеві Петрарки – символу його інтимної лірики: *Чого важкий свій молот каменярський Міняси на тонкий різець Петрарки?*

А втім, для Франкової поезії характерні ці обидва символи. У громадянській, філософській ліриці поета вислови *важкий молот каменярський, кайдани, пута, окуви* вживаються в словосполученнях на зразок *рвати пута, ламати кайдани; пута слабкої волі, пута духу, пута розуму, думки, пута брехні, пута фальші й облуди*. Пор. у поезії «Картка любові»: *пута недумства, темноти, і зависті, і людовладства, й горя*. Лексеми *думка, розум, ум, мисль* належать до активного словника поета, пор.:

*Ти, розуме, бистроуме,
Порви пута віковії,
Що скували думку людську!
(«Ой що в полі за димове?»);*

*А серця вашого огонь святий,
А думка, що світи нові будує,
А волі вашої залізні крила,
А переконань, правди блиск яркий –
Чи ж се не також непропаца сила?*

(«Незрячі голови наш вік кленуть»).

Поета вабила сила розкутої думки, він пильно придивлявся до культур інших народів, знаходячи паралелі й намагаючись пояснити причини історичного шляху свого рідного народу. Показова частотність слів на позначення концепту «дорога» серед інших слів із відповідною частотою вживання: *дорога* (450), *шлях* (297), *путь* (117), *гостинець* (13), *стежка* (111), *манівець* (18). Сполучаючись зі словами *боротьба* (85), *борня* (37), *правда* (466), *воля* (230), названі синоніми утворюють фраземи високого громадянського звучання: *дорога широка і вільна, несхитна і ясна; великі дороги; путь волі і правди; шлях поступу*. Досліджуючи «реальну» лірику Франка, Т. Гундорова слушно наголошує на специфіці її інтелектуалізму: «Раціональні ідеали, по-своєму натуралізуючись і суб'єктивізуючись, втрачали абстрактний зміст і ставали живими і конкретними (і в цьому сенсі «реальними») [Гундорова 1996: 35].

Франкова поезія, що репрезентує знакові, суспільно вагомі концепти української літературної мови ХІХ – поч. ХХ ст., багата на образи патетично-громадянського звучання; вони мають потенційний афористичний зміст. До таких висловлювань належать текстові одиниці, семантичним центром яких є поняття «народ». Показова семантична об'ємність відповідного слова в поемі «Мойсей». Відомий початок цього твору, безумовно, належить до мовно-естетичних знаків української культури.

За лексичною сполучуваністю розрізняємо два значення слова **народ**: 1) сукупність людей, суспільство – етнос, нація, що відрізняється від інших етносів, націй; 2) люди, зібрання людей. Обидва значення реалізовано в тексті поеми І. Франка.

Приклади першого значення: *руїна народу, кочового народу, між народами вбогий, з рабів тих зробити народ, рай для свого народу, народи землі, вибраний богом народ*. Приклади другого значення, в яких чергуються назви *народ, люде, збиранина народу*, пор.: *народ і малий, і великий, промовляє до народу, жажнулися люде, по народі йшов клетім глухий*.

Вислів *засяєш у народів вольнім колі* викликає асоціації з Шевченковим образом *сім'ї вольної, нової*. З цим образом перегукуються й Франкові пророцтва у творі «Наймит»: *І вольний, власний лан / Ти знов оратимеш – властитель свого труду, / І в власнім краї сам свій пан!*

Образи-порівняння народів із деревами мотивують і таке авторське висловлювання: *між народами бути терном*. «Рослинний» мотив, пов'язаний із семантикою слова *народ*, спостерігаємо в порівнянні:

*Як народи Єгова создав,
Мов літорості в полю,
Заглядав їм у душу й читав
З неї кожного долю.*

Поняття *душа* розширює поетичний контекст, у якому вербалізується авторське сприймання семантики слова *народ*:

*Що й казати про народ,
Многодушну істоту,
Де в рух мас вносить кожда душа
Частку свого льоту?*

Особливість ідіостилю Івана Франка виявляється в авторському осмисленні слів на позначення абстрактних понять, в естетизації, чуттєвому сприйманні вербалізованих понять, знакових для громадянських мотивів української поезії XIX – початку XX ст. Звертаємо увагу на семантичне притягання таких ключових лексем у поетичних текстах І. Франка, як *народ*, *душа*, *дух*, *рух*. Афористичність наведеної вище строфи мотивована семантичною взаємодією лексем *рух*, *літ* (*політ*), що сигналізують ідеальність явищ, характерних для формування народу як цілісної суспільної одиниці. Невипадково в мовомисленні Франка чільне місце належить слововживанню *дух*. Тільки діяльність, «дух, що тіло рве до бою», може виступати чинником єдності *многодушної істоти* – народу.

Хоч слово *народ* у поемі «Мойсей» і в інших поезіях І. Франка є ключовим не лише щодо ідейного змісту творів, а й щодо реалізації усіх значень цієї лексеми в загальномовному словнику, жодної цитати з текстів Франка як ілюстрації до реєстрового слова *народ* не знайдемо. Навіть кількісна характеристика лексеми *народ* у мовотворчості поета (727 слововживань) мала б бути підставою для вибору відповідних авторських міні-текстів як ілюстративного матеріалу в тлумачному словнику.

До часто вживаних слів Франкової поетичної мови належать також лексеми *дух* (528), *душа* (1096). Мабуть, через виразну індивідуальність слововживання не міг потрапити в загальномовний словник епітет *многодушна істота*, але в переліку поетичних слововживань він мав би бути зафіксований. А втім серед складних слів із компонентом *много* його у виданні «Лексика поетичних творів Івана Франка» не виявилось.

Громадянська поезія Франка «оречевлює», робить конкретно-чуттєвими абстрактні поняття, а в ліриці поета номінації на позначення почуттів, психічного стану людини контекстуально збагачуються індивідуально-авторськими порівняннями, метафорами. У нових контекстах змінюється й семантичне наповнення характерних для ідіостилю Франка епітетів.

Тонкий різець Петрарки в руках Франка-лірика видобував із скарбів української мови геніальні рядки почуттєвої поезії. Удумаймося у живе дихання ліричних рядків, химерно обірваних, насичених запитальною інтонацією. Ці запитання не потребують відповіді, бо про глибину людського почуття говорить музика слова:

*Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарево червоне,
Займається і знову тоне
У тьмі?*

Прислухаймося до цих слів-нот: *У сні? – У тьмі*. Цей звуковий перегук, так само й рими, однакове звучання закінчень слів, рядків цементують у єдине ціле спалах людських емоцій. На слова цього твору І. Франка написали музику Борис Лятошинський, Федір Надененко, Костянтин Данькевич.

Михайло Коцюбинський стверджував: «Франко – лірик високої проби, і його ліричні вірші просяться часто на музику». Чому, наприклад, пісня «Ой ти дівчино, з горіха зерня» разом із музикою Анатолія Кос-Анатольського та голосом улюбленого співака Дмитра Гнатюка ввійшла в скарбницю української лірики? Чому на неї відгукується душа кожного українця, де б він не жив? Бо є в ній глибинна українськість, яка не знає ні відстаней, ні років. Порівняння дівчини з горіховим зерням не таке вже й поширене в українській мові. Навіть дослідники творчості Івана Франка вважали порівняння дівчини з горіховим зерням, а її уст – із тихою молитвою – авторськими, оригінальними образами. Але знайомство із записами народних пісень, що їх зробив Михайло Павлик, із записами коломийок самого Івана Франка виявляє, що поет не винайшов, а взяв у народу це влучне порівняння. Пор. слова народної пісні:

*Ти, дівчинонько моя,
Ти горіхове зерня.
Любити тя люб'ю,
Взяти тя не возьму.*

Або рядки коломийки:

*– Любила-м ті, Івануню, як з горіха зерня,
Тепер – єс ми на серденьку, як колюче терня.*

Слова народних пісень збережено у фольклорних збірниках, а слова Франкової поезії входять у свідомість сучасних українців як народна пісня.

Інтимний світ поета втілено у словах і зворотах, що суголосні особистим настроям кожного, хто має такий самий стан душі:

*Як почувеш вночі край свого вікна,
Що щось плаче і хлипає важко,
Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна,
Не дивися в той бік, моя пташко!
Се не та сирота, що без мами блука,
Не голодний жебрак, моя зірко;
Се розпука моя, невтишима тоска,
Се любов моя плаче так гірко.*

Хай для когось із читачів треба пояснити, що є в українській мові слово *розпука* – «безнадія», «відчай», «розпач», хай для когось будуть незвичними віршові наголоси, але настроєва лірична тональність поезії не може залишати байдужим ні читача, ні слухача.

Вірш «Безмежнеє поле» (його поклав на музику Микола Лисенко) Максим Рильський назвав одним із «найспівучіших формою і найтрагічніших змістом»:

*Безмежнеє поле в сніжному завою,
Ох, дай мені обширу й волі!*

*Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною
І в серці нестерпній болі.*

*Неси ж мене, коню, по чистому полю,
Як вихор, що тутка гуляє,*

*А чень утечу я від лютого болю,
Що серце моє розриває.*

Усього вісім віршових рядків, а скільки в них пристрасті, яка буря почуттів, який інтонаційний вихор народжується уже в перших рядках! До звукового образу, до цієї незакінченої висхідної інтонації маємо додати ще й зоровий образ: на безмежному полі – сніжні завої, наметені вітром снігові пагорби, замети. Дух людини, як нестримний вершник, хоче втекти від лютого горя. Напруга слова і музики, їхня органічна єдність заповнюють слухачів. А для цього спочатку мало бути Слово... Воно таке багатогранне у Франковій ліриці, що надихатиме на солоспіви не одного творця.

Мовотворчість Івана Франка, явлена чи то в соціальних темах і мотивах, чи то в інтимно-ліричних, засвідчує глибокий філософський зміст його поезії. Скажімо, конкретна ситуація – оцінка вчительської праці (поема «Панські жарти») – втілилася в зразок філософського роздуму, репрезентованого й відповідною лексикою, й синтаксично-інтонаційними структурами, й образними експресивами, коріння яких у розмовній і книжній традиції літературної мови:

Не знаю, Богу дає, мабуть,
Усяким людям всякі дари:
Одному ясний, сильний ум,
Що не знаходить в світі пари;
Другому рій крилатих дум,
Що, мов орли, летять за хмари;
Ще іншим руки золоті:
Що очі бачуть, руки вміють.
Який же дар дістали ті,
Що так дітей учити вміють?
Мені здається, в скарбі тім
Любві найбільш дісталось їм.

Механізм інтелектуалізації мови І. Франка, взаємодія предметно-побутової картини світу з духовними сферами, що визначають рівень національної культури в її позачасовому вимірі, полягає в естетизації ключових абстрактних понять, притаманних мовомисленню поета.

Євген Маланюк так писав про творчість Франка: «Головними чинниками мистецької (та й всякої) творчості є емоція та інтелект, чуття і думка, серце і розум. Ці головні чинники віддавна усимволізовано іменами античних богів Діоніса і Аполлона. Індивідуальність творця, його роль і характер якби регулюють співдію цих двох основ, що в кожній творчій одиниці співіснують не в однаковій пропорції і лише винятково являють образ рівноваги.. почуття Франка – в його поетичній творчості – завжди проходять крізь суворий фільтр його інтелекту» [Маланюк 1996: 4].

В одній із поезій «Гуманний будь!» Іван Франко, висловлюючи своє поетичне кредо, наголошує *poëta semper tiro* (поет завжди учень). Саме так ставився Франко до своєї поезії, тому читачі завжди відкриватимуть у поетичних текстах генія безмірний інтелект і глибокі людські емоції. Змістове наповнення цих текстів – у МАЄСТАТІ Франкового слова.

Гундорова Т. Франко – не Каменярь / Т. Гундорова. – Мельборн, 1996. – 152 с.

Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. Вибрані твори. Пер. з нім. / Г.-Г. Гадамер. – К., 2001. – 280 с.

Лексика поетичних творів Івана Франка. – Львів, 1990. – 264 с.

Маланюк Є. Франко незнаний / Є. Маланюк // Дивослово. – 1996. – №7. – С. 3-5.

Франко І. Зібрання творів: У п'ятдесяти томах. Т. 31: Літературно-критичні праці (1897-1899) / І. Франко. – К.: Наук. думка, 1981. – 595 с.

REFERENCES

Hundorova, T. (1996). Franko – ne Kameniar. Mel'born. (in Ukrainian)
Gadamer, H.-G. (2001). Hermenevtyka i poetyka. Vybrani tvory. Kyiv. (in Ukrainian)

Leksyka poetychnykh tvoriv Ivana Franka. L'viv. (in Ukrainian)

Malaniuk, Ye. (1996). Franko neznanyj. *Dyvoslovo*. (7), 3-5. (in Ukrainian)

Franko, I. (1981). Zibrannia tvoriv: U p'iatdesiaty tomakh. Vol. 31: Literaturno-krytychni pratsi (1897-1899). Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)

Svitlana Yermolenko

THE MIGHTINESS OF FRANKO'S WORD

The article is devoted to the analysis of I. Franko's poetry language. The path of formation of the symbolic meaning of the words with generalized abstract semantics, the filling of the expressions of civic sound with the philosophical content, the combination of specific sensory images of the Ukrainian language with logical and conceptual structures, which provides the intellectual and emotional depth of Franko's poetry, is traced.

Contextual semantics of the words thought, mind, word, language, spirit, nation, people, heart, way, road is connected with the verbalization of the philosophical motives of Franko's poetry, with the formation of the language and aesthetic signs of the Ukrainian literary language, in which the above-mentioned words function. The vertical context makes it possible to identify the basis of individual aphoristic expressions, variations in their structural content.

The verbalization of the ideological position, revealed in the poetic language of Franko, is associated with the actualization of the social and psychological motives of his work. The universal and national ideals expressed in poetic form represent the socio-temporal cut of the Ukrainian society.

Статтю отримано 01.09.2016